

K architektuře a datování některých vesnických kostelů v horšovském arcijáhenství ve 14. století

Studie a poznámky z přímého průzkumu staveb s využitím dendrochronologie (1. část)

Jan KAIGL

1

2

Důležitým nástrojem církevní správy v Čechách ve středověku byla arcijáhenství, na něž se pražská diecéze územně členila přibližně od poloviny 12. století. Jedním z nich bylo arcijáhenství horšovské, historicky přímo doložené poprvé v roce 1216.¹ Jeho vznik se vázal na starobylý pozemkový majetek pražských biskupů v Horšově a v širším okolí v povodí horní Radbuzy v jihozápadních Čechách, poblíž dálkové, tzv. Řezenské cesty. Významu Horšovského Týna jako regionálního střediska církevní správy, kam bylo přeneseno – k mariánskému kostelu (ve 14. století až dosud sv. Apolínáře) při osídlení na pravém břehu Radbuzy – asi poměrně záhy, nejpozději v roce 1312, sídlo arcijáhenského úřadu, nedotkl se tak jako jinde v českých zemích pozvolný úpadek arcijáhenské organizace během druhé poloviny 14. století, jenž se projevoval například tím, že velkou část pravomocí v duchovní správě a při dohledu nad klérem v území vykonávali v době předhusitské již zcela běžně venkovští děkanáti.² V horšovském arcijáhenství byl totiž pouze jeden děkanát, označovaný opět po Horšovu jako děkanát horšovský. Navíc zde působila skutečnost, že městečko Horšovský Týn, takto zmiňované poprvé v roce 1344, těžilo z existence nákladně postaveného a zvelebovaného hradu

pražských biskupů (arcibiskupů) a trvalé přízně své vysoce postavené církevní vrchnosti.

Na území ve správním obvodu někdejšího horšovského arcijáhenství ve starém Plzeňském kraji, jež lze ztotožnit přibližně s dnešním okresem Domažlice rozšířeným o přilehlé oblasti okresů Tachov a Plzeň-jih, jsou zastoupeny zděné románské a raně gotické svatyně nebo jejich pozůstatky podle dosavadního poznání v menší míře než v jiných částech Čech s dříve rozvinutým historickým osídlením. O to početnější jsou vesnické farní kostely, nově postavené nebo přestavěné ve 14. století. Pro uvedené území byla sice příznačná feudální rozdrobenost na malé statky venkovské šlechty a poměrně rozptýlené, stabilizované nebo postupně se rozvíjející državy několika panských rodů, ale ta se uplatňovala v dotyku s rozsáhlými pozemkovými majetky benediktinského kláštera v Kladrubech a kláštera premonstrátek v Chotěšově, cílevědomě budovanými na způsob dvou prosperujících hospodářských dominií, a dále například s menším majetkem původem vilemitského, jinak augustiniánského kláštera v Pivoni.³ Podvojně těžiště osídlení s větší mírou koncentrace tvořil Horšovský Týn a královské město Domažlice se svými vesnicemi; chodské

Obr. 1. Horšov (okres Domažlice), kostel Všech svatých, pohled od severu. Stav krátce před odkrytím gotického portálu do lodi, chráněného kdysi sedlově zastřešenou vstupní předsíní. (Fotoarchiv NPÚ – ÚP, foto V. Hyblík, 1951)

Obr. 2. Horšov (okres Domažlice), kostel Všech svatých, zadržný severní portál do lodi. Stav po poslední, nevhodně provedené památkové obnově (mimo jiné vrcholně gotická architektura portálu byla zkomolena rozdělením původně hladkého tympanonu na dvě části – omítanou a bez omítky). (Fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, foto D. Stach, 2006)

■ Poznámky

1 Jan FRIDRICH: *K nejstarším dějinám Horšovského Týna do počátků husitské revoluce*, in: *Minulostí Západočeského kraje XX*, 1984, s. 158. Z této práce přebírám i další historické údaje ve vztahu k horšovskému arcijáhenství a Horšovskému Týnu, není-li uvedeno jinak. Odkazy na použité historické prameny uvádím většinou jen tehdy, pokud to může mít zvláštní význam pro zvolený směr studia.

2 Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Venkovské děkanáty ve středověkých Čechách*, in: *Pocta prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc., k 65. narozeninám* (ed. L. Soukup), Praha 1995, s. 112–123.

3 Georg SCHMIDT: *Die Patronatspfarren und die Proepste des ehemaligen Klosters Chotieschau, Ord. Praem., im Mittelalter*, in: *Analecta Praemonstratensia XII*, 1936, s. 46–66, 131–142; Eduard KUBŮ: *Pozemková držba*

osídlení (v okolí Domažlic a Přimdy) mělo specifické postavení související s úlohou Chodů při ostraze zemské hranice.⁴ Na polohu při hranici se sousedním Bavorskem a při dvou dálkových trasách – tedy kromě výše již zmíněné Řezenské cesty, tvořící pomyslnou dopravní osu sledované oblasti, ještě při cestě Norimberské,⁵ jejíž jižní větve v úseku od Starého Sedla přes Stráž, Přimdu až po Svatou Kateřinu, enklávu umístěnou hluboko v hraničním lese, částečně vymezovala horšovské arcijáhensství ze severní strany – navazují představy o přímém uplatnění uměleckých vlivů ve středověku z ciziny, v tomto případě ze sousedního Bavorska a bavorské Horní Falce.

V důsledku působení několika historických a geografických podmínek významných pro utváření společenských vztahů lze považovat poměrně malé území horšovského arcijáhensství do jisté míry za modelovou strukturu, pokud jde o výzkum z dějin středověké architektury v prostředí velké feudální rozdrobenosti, spjatém s královskou mocí a zejména pak s idejemi klášterního života a jeho podněty na poli náboženském, hospodářském i kulturním, navíc s možností napojení například na tak významné zahraniční centrum stavební, umělecké a uměleckořemeslné práce, jakým bylo Řezno nejenom v románském, ale i gotickém období. Tedy již z povahy věci vyplývá, že tematicky zaměřený výzkum středověkých vesnických kostelů v horšovském arcijáhensství může přinést výsledky využitelné v závislosti na míře jejich zobecnění pro studium středověké hmotné kultury i jinde než v jihozápadních Čechách. K tomuto cíli lze přitom lépe dospět, je-li na zpravidla nevelký vesnický kostel nahlíženo současně a přinejmenším jak po stránce výtvarné, tak i stavebněkonstrukční a podle účelu a způsobu užívání jeho jednotlivých částí v minulosti, v dobách prosperit i úpadků. Studium rozvinuté do větší šíře má na zřeteli rovněž umístění středověkého vesnického kostela v krajině, utváření jeho nejbližšího okolí se hřbitovem a vztahy svatyně k navazujícímu osídlení včetně cest, místnímu feudálnímu sídlu (tvrzi) a pokud možno i k soudobé faře.

Podle registru papežských desátků odváděných ve druhé polovině 14. století spadalo do správní působnosti horšovského arcijáhna čtyřicet sedm farních kostelů a dvě samostatné kaple.⁶ Převážná většina z nich zůstala zachována tak, že si podržela z velké části i přes četné mladší úpravy svůj starobylý ráz, a tedy i vysokou vypovídací hodnotu pro zvolený směr studia.

Přestože předkládaný příspěvek, jak je zřejmé již z jeho označení, má užší záběr a nechce se zapojit polemicky do diskusí v odborné literatuře,

sluší se připomenout, že středověké vesnické kostely na Domažlicku a Horšovskotýnsku uvedl do novější odborné literatury jako specifické téma V. Mencl. Za projev díla jednoho mistra z počátku 14. století, spjatého s tzv. plaským okruhem, tedy působením uměleckého vlivu cisterciáckého kláštera v Plasích, označil bez bližšího zdůvodnění stavby kostelů v Semněvicích, Meclově, Miřkově a Křakově, aby současně s nimi zmínil a časově zařadil do první čtvrtiny 14. století další vesnické chrámové stavby, jako například ve Starém Sedle, Prostiboří nebo v Hradci u Stoda. Přítomnost vlivu poklasického cisterciáckého umění s vyzněním na stavbách vesnických kostelů na Plzeňsku ve druhé čtvrtině 14. století byla V. Menclovi vysvětlením podobností v gotické architektuře kostelů v Úbočí a ve Staněticích, jakož i u Svatých v Domažlicích do té míry, že ji považoval za doklad působení opět jednoho mistra, a to v období let 1330–1350. Později vznik právě zmíněných tří chrámových staveb, k nimž přiřadil ještě kostel v Blížejově, položil do souvislosti s činností cisterciáckého kláštera v Nepomuku, aby nakonec s doplněním dalších příkladů – mimo jiné kostela v Čečovicích, Bukovci a Újezdu Svatého Kříže – vyjádřil názor, že se zde jedná o architekturu z období jenom deseti let 1330–1340, vzdáleně a po mnohanásobném zjednodušení čerpající z bohatství tvaroslovné tříště staveb francouzských katedrál a přicházející k nám z Podunají v proudu tzv. štrasbursko-švábského slouhu.⁷ Na tento poslední názor V. Mencla kdysi souhlasně navázala K. Fischerová bližším vyjádřením některých znaků v gotické architektuře.⁸

D. Líbal především rozhojnil počet V. Menclm zmiňovaných památek o další svatyně. Současně předvedl stručný umělekohistorický popis vybraných staveb, jakož i jejich půdorysná schémata se základním stavebně-historickým rozbohem a letmo nadhodil podle výsledků vlastního pozorování architektonických článků možnost existence dvou stavebních skupin (hutí) na Horšovskotýnsku a Domažlicku v době krátce před rokem 1350 a později ve 14. století: stavební huti kostela v Loučimi, jejímž dílem je podle D. Líbala i presbyterium se sakristií kostela sv. Mikuláše v Úbočí právě z doby krátce před rokem 1350, a blíže neurčené arcibiskupské huti pracující na stavbách, popřípadě přestavbách kostelů v Horšově, Hoře Svatého Václava, Třebnicích a Staněticích ve třetí čtvrtině 14. století, kterou D. Líbal označil dokonce za základ uceleného souboru západočeských vesnických kostelů s patrnými společnými znaky, zejména lineárně koncipovanými portály s plným tympanonem neseným krakorcí. Obdobně jako

■ Poznámky

kláštera kladrubského v době předhusitské (do r. 1420), in: Historická geografie XVIII, 1979, s. 205–230; Zdeněk HOJDA, Jiří PEŠEK: *Osídlení a feudální rozdrobenost v Plzeňském kraji (na základě berního rejstříku z r. 1379)*, in: tamtéž, s. 103–157; Jaroslav ČECHURA: *Struktura pozemkové držby v západních Čechách na počátku husitské revoluce*, in: Sborník historický XXXI, 1985, s. 5–50; Eduard MAUR: *Počátky pivoňského kláštera – mýty, realita, otázky*, in: Minulostí Západočeského kraje XXXIV, 1999, s. 7–31.

4 Petr MUŽÍK: *Historický a správní vývoj města Domažlice od počátku husitské revoluce*, in: Minulostí Západočeského kraje XIII, 1976, s. 165–185; Zdeněk BOHÁČ: *Pozemková držba pražského arcibiskupství v době předhusitské*, in: Historická geografie XVIII, 1979, s. 165–197.

5 Pavel BŘICHÁČEK, Milan METLIČKA: *Domažlická sídelní aglomerace v raném středověku*, in: Archeologie ve středních Čechách 3, 1999, s. 269–270; Eduard MAUR: *Řezenská cesta a zemské stezky na Domažlicku*, in: Západočeský historický sborník 7, 2001, s. 5–39; Radek ŠIROKÝ, Karel NOVÁČEK: *K počátkům Norimberské cesty na Tachovsku*, in: Archaeologia historica 23, 1998, s. 59–71.

6 Václav V. TOMEK (ed.): *Registra decimarum papalium čili registra desátků papežských z diecezí pražské*, Praha 1873, s. 89–90. Například kostel ve Valtířově nedaleko Pivoně [Liber primus confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim nunc prima vice typis editus, ed. František A. TINGL (dále jen LC I/1), Praha 1867, s. 72] nebo kaple sv. Václava ve Zdemlech u Kdyně [Liber confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim VI, ed. Josef EMLER (dále jen LC VI), Praha 1883, s. 99 a 197] však v uvedeném registru zahrnuté nejsou.

7 Václav MENCL: *Počátky středověké architektury v jihozápadních Čechách*, in: Zprávy památkové péče 18, 1958, s. 146; pokud autor uvádí již neexistující kostel sv. Jakuba na domažlickém předměstí, má bezpochyby na mysli jinou stavbu – tamtéž dochovaný kostel (Zvěstování) Panny Marie „U Svatých“; týž: *Vývoj okna v architektuře českého středověku*, in: Zprávy památkové péče 20, 1960, s. 203; týž: *Podunajská reforma gotické katedrály*, in: Umění XVII, 1969, s. 321–322.

8 Klára FISCHEROVÁ: *Francouzští mistři a architektura první poloviny 14. století v českých zemích*, nepublikovaná disertační práce na katedře dějin umění FF UK v Praze, 1974, s. 134–176.

V. Mencil poukázal i D. Líbal na příbuznost čtyř vesnických chrámových staveb – v Meclově, Křakově, Miřkově a Semněvicích, k nimž někdy přiřadil ještě kostely v Blížejově, Mělnici a Staňkově, aby o nich o všech uvažoval jako o díle další (biskupské) stavební huti s předpokládaným uměleckým střediskem v Horšovském Týně v první čtvrtině nebo třetině 14. století.⁹

Jedním z vesnických farních kostelů v někdejší horšovském arcijáhenství, jenž budí větší pozornost odborných kruhů, je kostel v Horšově. Je to pochopitelné pro jeho význam v dějinách osídlení a církevní správy v jihozápadních Čechách a raně středověký původ.¹⁰ Románský kostel v Horšově, jenž nejspíš tvořil součást biskupského dvorce, byl postaven asi na sklonku 12. století nebo na počátku 13. století jako jednolodní podélná svatyně, v jejímž závěru lze tušit existenci válcové apsidy, zatímco západní část lodi zaujímal biskupská (arcijáhenská) tribuna, podklenutá a sklenutá dvěma bezžebnými křížovými klenbami s dělicím klenebním pasem. Tribuna měla samostatný vstup zvenčí v úrovni své podlahy na západní straně a tvořila prostorově uzavřenou jednotku. Od chrámové lodi ji dělila zeď opatřená, jak se zdá, dvěma symetricky umístěnými otvory (okny). Existence románské věže nad tribunou nebyla zatím prokázána. Lze však o ní uvažovat podle příbuzných stavebních analogií v poloze domněnky, že prvotní záměr stavby se zděnou západní hranolovou věží postavenou na šířku chrámové lodi počítal.

Vrcholně gotická přestavba kostela v Horšově byla vedena stavebním mistrem tak, aby se hospodárně zacházelo nejen s kvádry získanými ze zbouraného románského zdiva, ale i s dříve vykonanou zednickou prací, pokud bylo možné ji využít. Architektonicky nejvýraznějším projevem díla je presbyterium se dvěma poli žebrové křížové klenby a pětibokým závěrem sklenutým paprscitou žebrovou klenbou, opatřené vně opěráky, které jsou nahoře ukončeny průnikem sedlové stříšky se stříškou pultovou, a dále hranolová věž tyčící se nad jihozápadním koutem lodi. Klenební žebra v presbyteriu se vyznačují protáhlým tvarem dvakrát oboustranně vyžlabeného klínu. Přestavba časově spadá podle dendrochronologického rozboru gotických krovů nad presbyteriem a lodí do doby kolem roku 1363.¹¹ Může tedy ještě souviset s opatřeními pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic, jimiž usiloval o blahobyt na statcích pražského arcibiskupství včetně těch v okolí Horšovského Týna.

Jedním ze znaků v gotické architektuře horšovského kostela je severní portál, jímž se kdysi

vstupovalo do chrámové lodi: má hladký tympanon vložený do lomeného vnitřního oblouku portálu a podepřený po stranách čtvrtkruhově zaoblenými konzolkami, jež jsou osazeny tak, aby tvořily s lícem tympanonu jednu svislou rovinu. Obdobné architektonické řešení je známo z horšovského arcijáhenství ve 14. století ještě u vesnického kostela v Bukovci, Újezdu Svatého Kříže, ve Staněticích a v Hradci u Stoda. Uplatnilo se však i jinde v jihozápadních Čechách, jako například při přestavbě mariánského kostela ve Staré Plzni v době snad krátce před rokem 1351.¹² Přitom je třeba vzít v úvahu skutečnost, že gotické portály s hladkým tympanonem opatřeným po stranách čtvrtkruhově zaoblenými konzolami se tehdy vyskytovaly v Plzeňském kraji ve zjevné nebo dnes již jen tušené souvislosti s bohatými kláštery. Jeden z nich se částečně dochoval v severním průčelí příčné lodi klášterního kostela cisterciáků v Plasích. Další tvoří hlavní vstup do kostela ve Žďáru (u Blovic), vesnici spadající ve vrcholném středověku do sféry vlivu cisterciáckého kláštera v Nepomuku. Naproti tomu na zdárném průběhu a dokončení gotické stavby farního kostela sv. Jiří v Hradci u Stoda mohl mít podstatný zájem klášter chotěšovský, neboť v Hradci vlastnil pozemkový majetek. Uměleckohistorické propojení por-

■ Poznámky

9 Dobroslav LÍBAL: *Urbanistický i architektonický fenomén středověkých západních Čech*, in: *Minulostí Západočeského kraje XX*, 1984, s. 143–144; též: *Církevní architektura Plzeňska*, in: *Gotika v západních Čechách (1230–1530) I*, Praha 1995, s. 255–256, 259–260, a v heslech jednotlivých památek zpracovaných autorem tamtéž, s. 271, 283, 286, 302–305, 349, 360–363; též: *Domažlický okres ve středověku*, Domažlice 1995, s. 17.

10 Základní přehled dějin stavby horšovského kostela nedávno podal Jan KAIGL: *O kostele v Horšově*, in: *Zprávy památkové péče* 66, 2006, s. 290–297. Tamtéž je uveden půdorys přízemí a jihozápadní části svatyně na úrovni prvního patra hudební kruchty, který jsem zpracoval, připojena vybraná fotodokumentace a citována předchozí odborná literatura.

11 Jan ANDERLE, Pavel ZAHRADNÍK: *Horšov, kostel Všechných svatých, stavebně historický průzkum*, 2001 (nepublikovaný elaborát, obsahující rovněž znalecký posudek na dendrochronologické datování krovů kostela, zpracovaný J. Kynclem v roce 2001), archiv NPÚ – ÚOP v Plzni.

12 Antonín PODLAHA: *Posvátná místa království Českého II, Vikariáty: Berounský, Bystřický a Plzeňský*, Praha 1908, s. 323. Viz též www.dendrochronologie.cz/databaze, heslo Starý Plzenec, kostel Nanebevzetí Panny Marie.

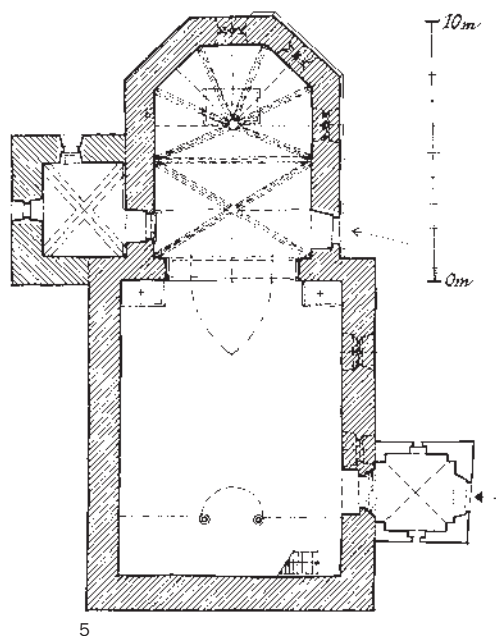
3

4

Obr. 3. Horšov (okres Domažlice), kostel Všechných svatých, klenební konzola v závěru presbyteria. (Fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, foto R. Kodena, 2006)

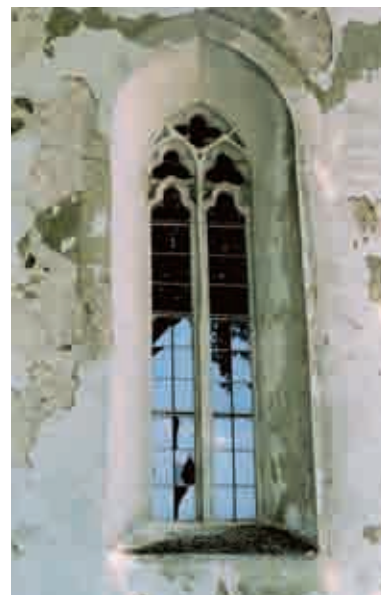
Obr. 4. Plasy (okres Plzeň-sever), bývalý cisterciácký klášterní kostel Nanebevzetí Panny Marie, zazděný portál v severním průčelí příčné lodi. (Fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, foto P. Duchoň, 2007)

5

6

7

Obr. 5. Třebnice (okres Domažlice), kostel sv. Jiljí, půdorys přízemí. Šrafurami jsou vyznačeny dvě gotické stavební etapy ze 14. století, čerchovanou čarou je zachycen ve sklopeném řezu vynášeči klenební pas ve štítu nad triumfálním obloukem. (Zaměření, kresba a stavebně-historický rozbor J. Kaigl, 2007)

Obr. 6. Třebnice (okres Domažlice), kostel sv. Jiljí, okno v ose závěru. (Foto J. Kaigl, 2007)

Obr. 7. Třebnice (okres Domažlice), kostel sv. Jiljí, okno na jihovýchodní straně presbyteria. (Foto J. Kaigl, 2006)

Obr. 8. Třebnice (okres Domažlice), kostel sv. Jiljí, oblouk gotického hlavního portálu. Pohled pod střechem jižní vstupní předsíně. (Foto J. Kaigl, 2007)

klenby s paprscitou žebrovou klenbou v pětibokém závěru, a sakristie pravoúhlého půdorysu nalézající se na severní straně presbyteria. Do sakristie, sklenuté a převýšené nástavbou věže v době barokní,¹⁴ vchází se portálkem, v jehož půlkruhovém oblouku je osazena kamenná deska vykrojená tak, že vlastní průchod má nahoře lichoběžníkový tvar. Presbyterium osvětlují dvoudílná lomená okna. Dochovaly se v nich původní kružby. Vyšší umělecká náročnost okna v ose závěru je vyjádřena kružbou se třemi sférickými trojúhelníky umístěnými za sebou po obvodu jim opsaného kruhu a členěnými uvnitř trojlístkem. Jiná typická okenní kružba v Třebnicích znázorňuje trojlístek, jenž je shora orámován jednoduchým lomeným obloučkem, zatímco dole jej podpírá oblouček trojlístý. Gotický portál na jižní straně lodi kostela je přetát křížovou klenbou mladší předsíně, kde se dnes jeví jako nízký pravoúhlý průchod vsazený mezi původní portálová ostění. Lomený oblouk portálu je vidět na půdě nad předsíní. Na jeho vnitřní ploše se zachovaly stopy kamenické úpravy styčné spáry pro tympanon. Ten však zanikl, popřípadě nebyl vůbec proveden, přičemž není zřejmé, zda měl být podpírán po stranách čtvrtkruhovými konzolkami. Naproti tomu členění oblouku zůstalo neporušené. Tvoří je výžlabky a postupně, v řazení ve směru zvencí dovnitř za sebou menší oblý prut, dominantní hruškovitý tvar a dva menší oblouny, což je profilace svým pojetím a proporcemi nápadně připomínající kamenickou práci na někdejší severním portálu do lodi kostela v Horšově; větší rozdíl spočívá jen v tom, že na posledním místě ve sledu čtyř členících prutů není u vnitřní hrany horšovského portálu oblý prut, ale drobný hruškovec.

8

tálů uvedeného typu do tzv. rokycanské skupiny se jeví jako málo vhodná aproximace.¹³

V poměrně přesném datování přestavby kostela v Horšově do doby kolem roku 1363 se nabízí důležitá východiska pro odhad okolností vzniku přinejmenším dvou dalších vesnických kostelů: v Třebnicích a Hoře Svatého Václava. Ves Třebnice ve vzdálenosti necelých 5 km na sever od Domažlic tvořila jižní okrajovou část pozemkového majetku pražského arcibiskupství na Horšovskotýnsku ve druhé polovině 14. století. Třebnická fara tehdy nepatřila, jak lze nepřímě odvodit z malé výše papežského desátku, mezi výnosná obročí, ale zdejší plebán v případě, že se uprázdnilo místo faráře u kostela sv. Petra (a Pavla) v Horšovském Týně, měl za povinnost pečovat podle zprávy z roku 1391 i o tento jistě mnohem lépe zaopatřený městský kostel.

Drobná gotická stavba kostela v Třebnicích se skládá z plochostropé podélné lodi, presbyteria, jež je opatřeno jedním polem žebrové křížové

■ Poznámky

13 A to i v případě, že by náčrtek původní podoby gotického vstupního portálu s tympanonem do kostela Panny Marie Sněžné v Rokycanech, (viz Antonín PODLAHA: *Posvátná místa království Českého IV, Vikariáty: Kolínský a Rokycanský*, Praha 1910, s. 232), odpovídal skutečnosti a že by tento portál byl nejstarším svého druhu v jihozápadních Čechách. S pojmem „portály rokycanské skupiny“ pracoval zejména Václav MENCL: *Podunajská reforma gotické katedrály*, cit. v pozn. 7, s. 322.

14 Zdivo věže nad sakristií, někdy uváděné jako dílo z konce 14. století (Dobroslav LÍBAL: *Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek*, Praha 2001, s. 518), jež je půdorysně odsazeno od vnějšího líce zdiva sakristie, jakož i od severní zdi presbyteria a vyneseno pomocí tří klenebních pasů, není středověké.

9

Obr. 9. Hora Svatého Václava (okres Domažlice), kostel sv. Václava, pohled do presbyteria. (Fotoarchiv NPÚ – ÚP, foto E. Poche, nejpozději 1932)

Obr. 10. Hora Svatého Václava (okres Domažlice), kostel sv. Václava, klenby v presbyteriu, detail severní stěny. (Foto J. Kaigl, 2007)

Obr. 11. Hora Svatého Václava (okres Domažlice), kostel sv. Václava, půdorys přtžemí. Šrafovou je vyznačeno zdivo stavby ze 14. století. K zazděnému gotickému portálu, jímž se kdysi vcházelo do chrámové lodi z jižní strany, směřuje šipka s čárkovanou čarou. (Zaměření, kresba a stavebně-historický rozbor J. Kaigl, 2007)

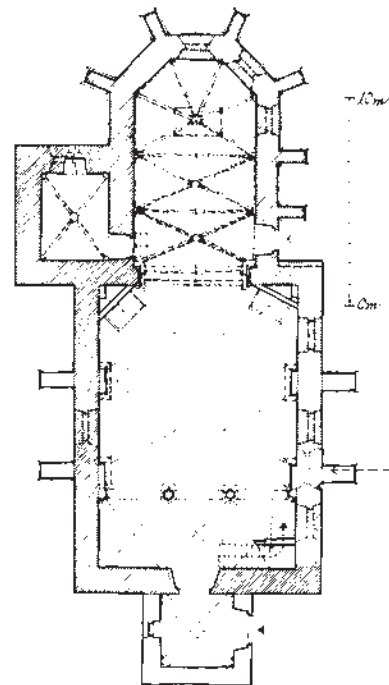
Blízká tvarová příbuznost a možnost shody v uplatnění tympanonu na obou portálech, které byly vytesány z obdobného jemnozrného pískovce, vystupují v naší úvaze do popředí, jestliže obrátíme svoji pozornost ke způsobu soudobé zednické práce. Pokud jde o svislé zdivo z lomového kamene, zpevněné na nárožích pískovcovými kvádry, vyznačuje se totiž v Třebnicích právě tak jako v Horšově tím, že je ve štítu na půdě nad triumfálním obloukem odlehčeno a vyneseno lomeným klenutým pasem. Podle tohoto pasu lze hypoteticky předpokládat, že novostavbu třebnického kostelíka někdy v 50. nebo 60. letech 14. století a gotickou přestavbu staré horšovské svatyně spojovala navzájem práce stejných nebo stejně proškolených zedníků, takže i dílo kameníka na vstupním portálu do lodí obou kostelů mohlo vzejít z jedné stavební skupiny. Spojení mezi kostely v osobě pražského arcibiskupa jako jejich patrona je historicky doloženo až v době předhusitské, ale lze je s velkou mírou pravděpodobnosti předpokládat i na počátku druhé poloviny 14. století.¹⁵

10

Naproti tomu odlišné půdorysné a prostorové uspořádání presbyteria v Třebnicích bez opěráků, s jedním polem křížové klenby a klenebními žebry ve tvaru jednoduše vyžlabeného klínu se asi nedá vysvětlit ve srovnání s pozůstatky vytříbené gotické architektury kostela v Horšově pouze rozdíly v zadání umělecké náročnosti stavby a ve velikosti a výnosnosti dvou farností různého významu. Zda gotická architektura kostela v Třebnicích souvisela jako celek s působením kameníků jen v Horšově v době kolem roku 1363, není tedy jisté; z Horšova do Třebnic mohl být povolán kameník výlučně k provedení hlavního vstupu do kostela, zatímco například okenní kružby v presbyteriu a žebra pro jeho klenbu by prováděl jiný kameník, známý odjinud. Právě tak je možné, že podobnosti a současně rozdíly v architektonickém tvarosloví téhož stupně slohového vývoje jsou zde projevem odvození dvou staveb ze společného střediska umělecké práce, provozované pro architekturu vyššího řádu, jež vznikaly sice ve stejné době, ale bez přímého vzájemného vztahu. Sakristie v Třebnicích, jak napovídá okosený sokl presbyteria, jenž probíhá i uvnitř sakristie, vznikla dodatečně, a to v umělecké závislosti na stavbě chóru arcijáhenského kostela sv. Apolináře v Horšovském Týně až v poslední čtvrtině 14. století.¹⁶

Pokud jde o soubor vesnických kostelů v horšovském arcijáhensství ve 14. století, vyskytuje se půdorysné a prostorové uspořádání gotického presbyteria s opěráky, dvěma poli křížové klenby a paprscitou klenbou v pětibokém závěru kromě Horšova již jen v Hoře Svatého Václava, což je osídlení ve vysoké nadmořské výšce 572 m. Patronátní právo pražských arcibiskupů ke zdejšímu kostelu je doloženo poprvé v roce

11

■ Poznámky

15 Údaj z roku 1355 uvádějící zlatokorunský cisterciácký klášter jako patrona kostela v Horšově není takto zcela srozumitelný, pokud nejde o omyl při zápisu v konfirmační knize (LC I/1, cit. v pozn. 6, s. 32).

16 Portálek do třebnické sakristie je co do tvaru a svými rozměry téměř shodný s portálky, jimiž se vchází do sakristie a boční kaple z chóru uvedeného horšovskotýnského kostela (světlá šířka a výška portálku v Třebnicích je 91 a 170 cm, v Horšovském Týně jde o šířku 92 cm a výšku 200 a 204 cm). Stavba chóru kostela sv. Apolináře v Horšovském Týně poukazuje na umělecký dosah vlivu pražské dvorské huti v poslední čtvrtině 14. století. V době kolem roku 1395 postoupila do výše zděného střešního štítu mezi presbyteriem a lodí ([www.dendrochronologie.cz/databáze](http://www.dendrochronologie.cz/databaze), heslo Horšovský Týn, kostel sv. Apolináře). Skončila nejspíš za arcijáhna Petra ze Všerub (v arcijáhenském úřadu doložen poprvé v roce 1393) do roku 1402, kdy zemřel pražský arcibiskup Olbram ze Škvorce, jehož erb je umístěn, obdobně jako znak Jana z Jenštejna (Jana Očka z Vlašimi?), na svorníku klenby chóru. Údaje o tom, kdy stavební dílo začalo, scházejí. Nejpozději se tak stalo za arcibiskupa Jana z Jenštejna (1379–1396). Pokud jde o postup výstavby chóru kostela sv. Apolináře v Horšovském Týně, uplatňuje se v odborné literatuře dvojitý názor D. Líbala, že jižní boční kaple sklenutá dvěma křížovými žebrovými klenbami je starší než chór a vznikla k polovině 14. století (Dobroslav LÍBAL, cit. v pozn. 14, s. 110), nebo že východní část kostela pochází z jedné doby (Dobroslav LÍBAL: *Gotická architektura*, in: *Dějiny českého výtvarného umění I/1*, 1984, s. 193). Slohově příbuzné okenní kružby, s výjimkou kružeb s plaménky, a jednotně tvarovaný sokl obíhající po vnějším obvodu jižní kaple a chóru kromě jeho opěráků naznačují v každém případě, že celá východní stavba vycházela z jednotného plánu.

12

Obr. 12. Hora Svatého Václava (okres Domažlice), kostel sv. Václava, klenební konzola v severozápadním koutu sakristie. (Foto J. Kaigl, 2007)

1359.¹⁷ Již v roce 1331 koupil však biskup Jan IV. z Dražic od Jana Lucemburského hrad Herštejn (Starý), ležící ve strategické poloze na okraji hraničního hvozdu asi při jedné z vedlejších větví Řezenské cesty, snad aby posílil ochranu majetku pražských biskupů na Horšovskotýnsku. Součástí převodu byly blíže neurčené menší statky v okolí a mezi nimi, jak se zdá, i Hora Svatého Václava.¹⁸

Kostel v Hoře Svatého Václava byl barokně upraven v období let 1717–1719,¹⁹ ze kdy pochází mimo jiné valená klenba lodi s trojúhelníkovými výsečemi, klenutá západní předsíň se vstupním portálem do prostoru pod hudební kruchtou, poslední patro věže a jednotný vzhled oken s půlkruhovým obloukem v lodi i presbyteriu. Středověká stavební podstata kostela zůstala nezměněna. Tvoří ji obvodové zdivo lodi s výjimkou vnitřních i vnějších opěrných pilířů, presbyterium a sakristie v podvěží, jež se pojí k presbyteriu na severní straně.²⁰

Tatáž majetkoprávní příslušnost k pražskému arcibiskupství a použití stejného, regionálně vzácného typu presbyteria zřejmě posloužily D. Líbalovi jako opora pro jeho názor o přímém dílenském vztahu mezi gotickými stavbami kostela v Hoře Svatého Václava a Horšově. Současně s tímto hodnocením je však třeba vzít v úvahu ještě některé další skutečnosti. Obvodové zdivo

lodi ani sakristie provedené z lomového kamene není na nárožích, až na výjмку jihovýchodního nároží lodi, zpevněno kvádry; z nich, při uplatnění hrubozrnného pískovce, jsou vyžděny opěráky presbyteria, zatímco podélné kusy ze stejného druhu kamene posloužily na provedení soklu, jenž po obvodu presbyteria obíhá a má podobný tvar jako sokl presbyteria v Horšově. Z jemnějšího pískovce byla vytesána ostění vysokých gotických oken v presbyteriu, jež se dochovala pouze částečně, a mírně hrotitého portálu, jímž se kdysi vstupovalo do svatyně z jižní strany.²¹ Presbyterium v Hoře Svatého Václava, poněkud užší (o 0,7 m) a protáhlejší (o 0,3 m) než presbyterium horšovské, jež se vyznačuje proporční vyvážeností oltářního prostoru v poměru šířky, délky a výšky 1 : 1,5 : 1,4, navozuje dojem monumentality a expresivity v architektuře. Docílení takového dojmu však nemuselo být původním záměrem gotického mistra, jenž stál u vytyčení půdorysu presbyteria, neboť vývoj stavby byl složitější. Hrany svislého zdiva, jímž je vynesena vysoký lomený triumfální oblouk, jsou totiž projmuty na obou stranách výžlabkem, zatímco v patě triumfálního oblouku dochází ke změně, provedené neorganicky a bez dělicí římsy, ve prospěch výrazně plastičtějšího členění pomocí širokého okosení oblouku s hlubokým středním výžlabkem. Triumfální oblouk včetně své výšky je známou stavební změnou, k níž došlo ještě před sklenutím presbyteria a se kterou asi přímo souviselo i dodatečné navýšení obvodového zdiva lodi přibližně o 1,5 m.²²

Kdy byl gotický kostel v Hoře Svatého Václava zdárně dobudován, nelze jednoduše určit. Pokud jde o příznačný profil jeho triumfálního oblouku, obdobně, i když poněkud zdobnější řešení se uplatnilo na stavbě presbyteria kostela v Kostelci (u Kladrub), historicky doložené v době kolem roku 1356. Tentýž tvar byl použit přibližně ve třetí čtvrtině 14. století například ve dvou lokalitách v těsném sousedství s horšovským arcijáhenstvím: na stavbě presbyteria kostela v Holostřevěch a dále kostela v Horních Sekyřanech, kde presbyterium s opěráky má půdorys pro dvě pole křížové klenby a paprscitou klenbu v polygonálním závěru tak jako v Horšově a Hoře Svatého Václava. (Kostelec a Holostřevy podléhaly ve středověku přímému vlivu kladrubského kláštera, v Horních Sekyřanech v roce 1389 a 1397 vystupuje jako patron farnosti probošt kláštera v Chotěšově.) Jak se zdá, výše zmíněná změna v provedení triumfálního oblouku v Hoře Svatého Václava tedy nemusela nutně znamenat větší přestávku ve stavebních pracích. Zdrobnělý, po

stranách malým oblounem přizdobený hruškovitý tvar klenebních žebor v presbyteriu, probíhajících podél svislé stěny v poměrně dlouhém úseku v zájmu spíše dekorativní než statické funkce klenby (žebra byla v době barokní upravena štukem), mohl by jinak sám o sobě zakládat názor, že k zaklenutí prostoru se přikročilo buď ještě ve třetí čtvrtině 14. století, anebo i s velkým časovým odstupem, třeba až v době pohusitské.

Jako charakteristický projev kamenické práce vhodný k přenášení se jeví severozápadní konzola křížové klenby v sakristii kostela v Hoře Svatého Václava, vysoké téměř 7 m, opatřené žebry ve tvaru jednoduše vyžlabeného klínu a kruhovým svorníkem s reliéfem růžice. Jde o konzolu, jež má prostou polygonální římsu a pod ní trojici vodorovných profilů obtáčejících stupňovitě jehlanové tělo konzoly. Dvě tvarově příbuzné klenební konzoly se dochovaly v závěru presbyteria v Horšově.

Souhrnně vyjádřeno, je zjevná příbuznost kostela v Hoře Svatého Václava, a to přinejmenším v rozsahu půdorysu presbyteria a podle klenební konzoly v sakristii, s gotickou přestavbou horšovské svatyně. Začátek a velká část stavby presbyteria i vznik celé sakristie v Hoře Svatého Václava časově spadají bezpochyby do třetí čtvrtiny 14. století, jak uvedl D. Líbal, jenž ovšem nepostihl postup středověké výstavby ve více než jedné etapě. Nepřekvapilo by, kdyby se o dílo zasloužil podstatnou měrou Matyáš, místní plebán v období téměř dvaceti let 1359–1378, jenž byl hospodářem

■ Poznámky

¹⁷ LC I/1, cit. v pozn. 6, s. 88.

¹⁸ Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Biskup Jan IV. z Dražic*, Praha 1991, s. 140–141; též Eduard MAUR, cit. v pozn. 5, s. 21, 34–35.

¹⁹ Jan HAUBERT, Gustav HOFMAN, Jaromír KOVÁŘ: *Přípomínky k západočeským památkám v díle Umělecké památky Čech*, in: *Minulostí Západočeského kraje XV*, 1979, s. 274.

²⁰ V suterénu pod sakristií se nalézá starý klenutý prostor – asi ossarium, odvětrané a osvětlené z východní strany okénkem v úrovni těsně nad dnešním terénem.

²¹ Tento portál je zazděn a přetát mladším opěrákem. Je však vidět vnější část profilace jeho ostění, tvořená dvěma výžlabky a prutem stlačeného hruškovitého průřezu mezi nimi.

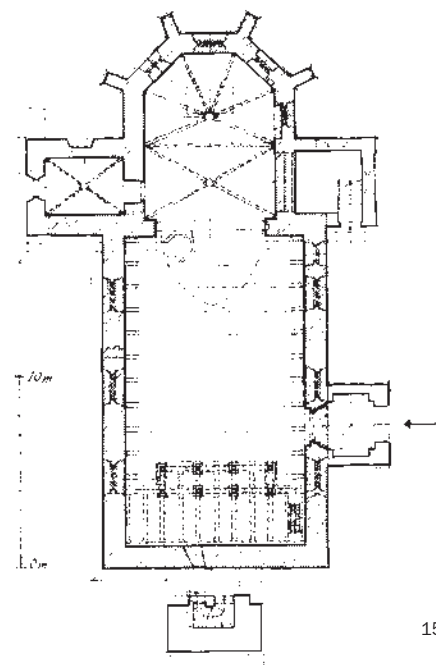
²² Navýšení je dobře patrné v ústupku zdiva horní části jihovýchodního nároží lodi a v odlišné skladbě lomového zdiva jižní obvodové zdi lodi v rozsahu od tohoto ústupku po barokně upravenou korunní římsu (fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, snímek č. neg. 263934).

13

14

15

Obr. 13. Újezd Svatého Kříže (okres Domažlice), kostel Nalezení Svatého Kříže, pohled do presbyteria. (Foto J. Kaigl, 2007)

Obr. 14. Újezd Svatého Kříže (okres Domažlice), kostel Nalezení Svatého Kříže, jižní vstupní portál. (Foto J. Kaigl, 2007)

Obr. 15. Újezd Svatého Kříže (okres Domažlice), kostel Nalezení Svatého Kříže, půdorys přízemí. Šrafovou je vyznačeno zdívo stavby ze druhé poloviny 14. století, čerchovanou čarou je zachycen ve sklopeném řezu vynášeč klenební pas ve štitu nad triumfálním obloukem. (Zaměření, kresba a stavebně-historický rozbor J. Kaigl, 2007)

dostatečně zběhlým v organizačních a majetkoprávních věcech.²³

Žádný z dále uváděných farních kostelů v horšovském arcijáhenství ve 14. století nesouvisel, na rozdíl od kostelů v Horšově, Třebnicích a Hoře Svatého Václava, s pozemkovým majetkem pražského arcibiskupství, ale stál ve vesnici, jež byla po určitou dobu vlastnictvím koruny nebo patřila některému z panských nebo místních vladyckých rodů.

Ve vzdálenosti asi 15 km na severozápad od Horšovského Týna se nalézá Újezd Svatého Kříže, kdysi jedna ze strážných chodských vsí při okraji hraničního lesa spadajících pod správní pravomoc purkrabího na královském hradě Přimda. Byl to tedy zpočátku panovník, kdo měl patronát ke zdejšímu kostelu, což je doloženo v roce 1357 a 1365. Nejpozději za vlády Václava IV. se Újezd Svatého Kříže stal samostatným statkem. Mezi jeho asi první držitele patřil Oldřich, známý ze sporu o faru svatého Kříže u Hostou-

ně, to znamená v Újezdu Svatého Kříže v roce 1380.²⁴ V Újezdu Svatého Kříže vznikl gotický kostel velkých rozměrů, přičemž se tak mohlo stát v těsné časové návaznosti na nejspíš novou lokaci osídlení.²⁵ Chrámová loď o podlahové ploše 9,5 x 16,5 m se otevírá triumfálním obloukem do presbyteria završeného křížovou žebrovou klenbou a paprscitou žebrovou klenbou v pětibokém závěru. V soudobé sakristii, umístěné na severní straně presbyteria, je rovněž žebrová křížová klenba. Svislé i klenuté zdívo je provedeno z lomového kamene. Kvádry zpevňující nároží svislého zdíva a články gotické architektury kameníci vytesali z jemnozrného pískovce. Jedenkrát na výšku odstupňované opěráky presbyteria, po jehož obvodu obíhá tvarovaný sokl, jsou nahoře ukončeny průnikem sedlové stříšky se stříškou pultovou. Hrotitá okna v presbyteriu jsou dvoudílná s výjimkou trojdílného okna v podélné ose stavby. V okenních kružbách se vyskytuje trojice plaménků rotujících uvnitř kruhu a dále trojlist s charakteristicky protáhlými hrotitými laloky, jež je vsazen do ostře lomeného obloučku (lancety) a dole jakoby nasedá na trojlistý oblouček. Nejbohatší pojednání má kružba trojdílného okna. V jeho vrcholu vidíme velký, do sférického čtverce vložený kvadrilob, jehož laloky dále člení trojčetný oblouček, zatímco uprostřed kompozice se nalézá malý čtyřlíst. O gotických oknech, jimiž byla osvětlena loď, lze si učinit jenom dílčí představu. Jedno z nich, dvoudílné, umístěné poblíž jihovýchodního nároží lodi a opatřené kružbou na způsob kruhu s vepsaným šestilístým obrazcem, bylo nedávno odhaleno při památkové obnově kostela.²⁶

■ Poznámky

23 LC I/1, cit. v pozn. 6, s. 88; Josef EMLER (ed.): *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim III–IV*, Praha 1879, s. 95. Farář Matyáš například vyplatil v roce 1365 některé pozemky užívané osadníky v Hoře Svatého Václava, které se mu hodily pro vlastní hospodaření, zatímco jiné ve vzdálenějším okolí současně zastavil za roční plat. Další pozemky farnosti (v Truskově – tato ves již zanikla), s nimiž hospodařili zřejmě neúspěšně rolníci ze sousední vsi Drahotín podle českého práva, vyplatil v roce 1375, aby je zastavil právem emfyteutickým a dostával z nich pravidelné, pevně určené dávky. Clemens BOROVÝ (ed.): *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV., I*, Praha 1875, č. 106, s. 52, č. 225, s. 108–109.

24 Eduard MAUR: *Chody, Chodovy a Chodové, Pokus o vymezení středověkých sídel Chodů toponomastickou metodou*, in: *Západočeský sborník historický* 5, 1999, s. 15–16, a zde uvedené odkazy na historické prameny.

25 Újezd Svatého Kříže podle tzv. císařského otisku katastrální mapy z roku 1838 představuje typ vrcholné středověké lesní lánové vsi se zástavbou rozmístěnou podél potoka, jež tvoří ve směru východ–západ pomyslnou osu osídlení. Poměrně pravidelně rozměřené lány jsou uspořádány do záhumenicové podélné pluziny a jejich převážná část se táhne až na hranici katastru. Farnímu kostelu, hřbitovu a s nimi sousedící faře bylo vyhrazeno místo ve východním okraji lokace na severním břehu potoka; pozemky orientované k jihu včetně jednoho výrazně širšího lánou (určeného pro lokátora?) patřily bohatším usedlostem. Středověká tvrz (Výzkumy v Čechách 1976–1977, Praha 1981, s. 150, heslo Újezd Sv. Kříže, o. Bělá nad Radbuzou, okr. Domažlice, zpracované T. DURDÍKEM) stála na opačné straně vesnice a jižně od potoka. Pokud nebyl Újezd Svatého Kříže vysazen ve 14. století zcela nově,

15

16

Obr. 15. Újezd Svatého Kříže (okres Domažlice), kostel Nalezení Svatého Kříže, detail kružby okna v ose závěru. (Fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, foto J. Gryc, 1995)

Obr. 16. Újezd Svatého Kříže (okres Domažlice), kostel Nalezení Svatého Kříže, presbyterium od jibovýchodu. (Fotoarchiv NPÚ – ÚOP v Plzni, foto J. Gryc, 1995)

Vnitřní prostor presbyteria se pohledově uplatňuje především skladbou svých kleneb se subtilními žebry ve tvaru jednoduše vyžlabeného klínu a hladkými jehlancovými konzolami. Lomený triumfální oblouk je oboustranně projmut výžlabkem, jenž plynule navazuje na stejný prvek v členění stěn pod obloukem; římsa osazená v patce oblouku končí ve styku s vnitřní hranou výžlabku a tento výžlabek nepřetíná. Za výstavní kousek kamenické práce lze považovat hlavní vstupní portál umístěný na jižní straně lodí. Svým architektonickým řešením a hladkým tympanonem podepřeným po stranách čtvrtkruhovými konzolami sice odpovídá typu portálu, jímž se kdysi vcházelo do kostela v Horšově, ale jinak jde o dílo pojaté s daleko větším důrazem na monumentalitu, perspektivismus a účinek linearit v architektuře. Široce rozevřená ostění portálu měkce modeluje řada sedmi prutů o průřezu hruškovce, vejcovce nebo oblounu, které vybíhají společně s výžlabky mezi nimi ze šikmé horní plochy hladké, poměrně vysoké trnože, půdorysně třikrát zalomené v tupém úhlu. Celková výška portálu je 4,3 m. Jeho

převýšení odpovídá poměru 1 : 1,75.

Mohutný lomený klenební pas, jenž vynáší na půdě horní zdivo vysokého štítu nad triumfálním obloukem, je znakem zednické práce v Újezdu Svatého Kříže právě tak jako v Horšově a Třebnicích.

Nevíme, zda náklady spojené se stavbou kostela v Újezdu Svatého Kříže nesla ještě koruna, jejíž iniciativa by se mohla nejspíš uplatnit u předpokládané nové lokace osídlení. Pokud bychom ztožnili, ve shodě s E. Maurem,²⁷ Oldřicha v Újezdu Svatého Kříže v roce 1380 s Oldřichem z Újezda, jinak ze Štítaru, zvaného též Chuchmyster, jenž asi působil ve službách Václava IV. a je doložen jako patron kostela v Újezdu Svatého Kříže v roce 1403,²⁸ potom by se zřejmě jednalo o Oldřicha z Újezda, jednoho z členů bratrstva Obruče a kládiva při založení tzv. kaple Božího těla uprostřed Dobytčího trhu na Novém Městě pražském v roce 1382.²⁹ Domněnka, že právě tento Oldřich byl stavebníkem kostela v Újezdu Svatého Kříže v době kolem roku 1380, neboť měl zájem nejenom na místní farnosti, ale i na své vlastní společenské reprezentaci, je lákavá a z architektonického hlediska jistě možná. Důkazy pro ni však scházejí. Zkoumanou chrámovou stavbu lze tedy datovat zatím jen přibližně a do většího časového rozpětí od 50. až do 80. let 14. století.

■ Poznámky

nejspíš právě tehdy zde došlo k rozsáhlé reorganizaci starší, již nevyhovující situace.

26 Karel FOUČ: *Kostel Povýšení sv. Kříže v obci Újezd sv. Kříže ve světle nových objevů*, in: *Průzkumy památek* 3/1, 1996, s. 92–94.

27 Eduard MAUR, cit. v pozn. 24, s. 16.

28 LC VI, cit. v pozn. 6, s. 96.

29 Václav V. TOMEK (ed.): *Základy starého místopisu Pražského II*, Praha 1870, XI/b, s. 26. V roce 1382 mělo zmíněné bratrstvo 40 členů. Patřili k nim mimo jiné příslušníci nižší šlechty a osoby blízké Václavu IV., jakými byli například Jan Čúch ze Zásady, Václav Králík z Buřenic nebo Petr ze Všerub, kanovník pražský, pozdější arcijáhen horšovský. Vysoká společenská prestiž vyplývající z členství v bratrstvu se vázala na skutečnost, že jeho členem byl král Václav nejpozději v roce 1397 (tamtéž, s. 27). Je známo, že v souboru relikvií, pro jejichž veřejné vystavování měla kaple Božího těla sloužit, byly též ostatky připomínající Kristovo utrpení, včetně části ze dřeva golgotského kříže.